

Vebsayt: <http://2ndsun.uz/index.php/yt>

СИНОНИМ СЎЗЛАР ЎҚУВ ЛУҒАТИНИНГ УМУМИЙ ТУЗИЛИШИ

Гуландом Мирханова

БухДУПИ, Ўзбек ва рус тиллари кафедраси катта ўқитувчиси

Инфо:

Қабул қилинди: 23.03.2022
Қўриб чиқилди: 24.03.2022
Чоп этилди: 27.03.2022

Калит сўзлар: ўқув
луғатлари, қурилиш,
синонимия, луғат
корпуси, луғат
мегақурилмаси,
қисқартмалар.

Аннотация

Ушбу мақолада ўқув луғатларининг умумий луғатлардан нафақат ҳажми, балки ундаги сўзларнинг танланиш мезонлари, луғат қисмларининг таркиби, жойлашуви – мегаструктураси билан ҳам фарқланиши, синоним ўқув луғатлар луғат мақоласи таркибида лексикографик пометалар (турли қисқартмалар, белгилар)га кам ўрин берилганлиги муҳокама қилинади.

Copyright © 2022. [Creative Commons Attribution 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

Мулоқотнинг энг муҳим воситаси бу – сўз бўлса, фикрни таъсирчан, тўлиқ ва жозибали ифодалашнинг муҳим воситаларидан бири бу – синонимлардир. Тил қанча қадимий бўлса, ундаги синонимлар ҳам шунча қадимий. Синоним сўзларнинг мавжуд илмий адабиётлардаги ишчи таърифида бир туркумга мансуб бўлиши, ёзилиши, талаффузи ҳар хил, аммо маъноси бир хил ёки яқин бўлган сўзлар эканлиги акс этади. Синонимлик ўта серқирра ҳодиса бўлиб, берилган аксарият таърифлар синонимиянинг моҳиятини ҳар томонлама қамраб олмайди. Маънодошлик парадигмаси доимо очик бўлиб, жамият, давр талаби асосида кераксиз истеъмолдан чиқиб, қатор янгилари билан бойиб бораверади, нутқда маънодошлик қаторлари нутқнинг аташ бирликлари, иборалар, мустақил лексема семемаларининг тури, ясама сўз, сўз бирикмаси, нутқий кўчма сўз билан тўлиб, кенгайиб бораверади. Улар контекстуал синоним сифатида нутқнинг гўзаллиги ва бойлигини таъминловчи восита саналади.

Ўзбек тилида яратилган илк синонимлар ўқув луғати – Азим Ҳожиёвнинг 1963 йилда Тошкентда нашр этилган “Ўзбек тили синонимларининг қисқача луғати” қуйидаги таркибий

қисмлардан ташкил топган:

- 1) назарий қисм;
- 2) синонимлар маънолари талқинига бағишланган изоҳ қисм;
- 3) синонимик қаторлар;
- 4) синоним сўзларнинг алфавит тартибидаги рўйхати (мундарижа).

Назарий қисм моҳиятан киришга тўғри келиб, унда луғатнинг яратилишига бўлган зарурат, мақсади, тузилиши, асосий тамойиллари хусусида сўз боради. Иккинчи, “Синонимлар маънолари талқинига бағишланган изоҳ қисм”да синонимия ҳодисаси, синонимик қатор, кўп маъноли сўзлар синонимлар муносабати, луғат билан ишлаш тартиби ҳақида фикр юритилади. “Синонимик қаторлар” луғатнинг корпусини ташкил этади. Тўртинчи, “Синоним сўзларнинг алфавит тартибидаги рўйхати” қисми луғатдан синонимларни тез ва осон топиш имконини берувчи мундарижа вазифасини бажаради.

Кириш нафақат ўқув луғати, балки ҳар қандай турдаги луғат, илмий асарни очиб, бошлаб берадиган қисмдир. Ўқув луғати мегақурилмаси кириш қисмида узлуксиз таълимнинг қайси бўғини учун мўлжалланганидан келиб чиқиб луғатнинг мақсади, олдига қўйган вазифалари, мазкур луғатни тузишга асос бўлган тамойиллар, шунингдек, луғатдан фойдаланиш тартиби хусусида маълумот берилади. Нисбатан катта ёшли фойдаланувчилар – олий ўқув юрти талабалари учун мўлжалланган аксарият академик ўқув луғатларида “Кириш” бир пайтда луғатнинг ўқув методик таъминоти вазифасини ҳам ўтайди. Яъни шу қисмда луғатдан фойдаланишни қулайлаштириш учун хизмат қилувчи маълумотлар, шартли қисқартмалар ва лексикографик пометаларга изоҳ ҳам берилади. Масалан, А.Ҳожиёвнинг 1974 йилда нашр этилган “Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати” мегақурилиши уч қисм – *кириш*, *сўзлик* ва *қўрсаткичдан* тузилган. Ушбу луғат узлуксиз таълимнинг юқори бўғини – университетлар ва педагогика институтларининг талабалари учун мўлжаллангани сабабли *кириш* ва луғат устида ишлаш бўйича қўрсатма қисми – *ўқув-методик таъминот* бирлаштириб юборилган. Шу боис *кириш*да синонимлар ҳақида қисқача маълумот, синонимик қатор ва унинг таркибий тузилиши, луғатнинг характери, луғат мақола тузилиши, луғат билан ишлаш бўйича тушунтиришлар берилган.

Ўқув-услубий қурилма луғатнинг ўқув жараёнига алоқадор эканлигидан дарак берувчи методик таъминот бўлиб, у луғат фойдаланувчисининг таълимнинг қайси босқичида эканидан келиб чиқиб, шу босқич ўқув дастури ва дарсликларига мос ҳолда луғат устида ишлаш кўникмаларини шакллантириш, лексикографик компетентликни ошириш вазифасини бажаради. Масалан, А.А.Семенюкнинг мактаблар, гимназиялар, лицейларнинг 5-11-синф ўқувчилари учун мўлжалланган машҳур “Школьный словарь синонимов русского языка” (2013) луғати ўқув-услубий қурилмасида луғатнинг мақсади – ўқувчиларнинг сўз бойлигини ошириш, нотикликка ўргатиш, фикрни аниқ ва таъсирчан ифодалаш, турли нутқий вазият талабидан келиб чиқиб **синонимлардан мосини тўғри ва ўринли қўллашга қаратилган машқ ва топшириқлар тизими жой олган**. Шунингдек, луғатда қўлланган услубий пометалар, шартли қисқартмалар, иллюстратив материалларга шарҳ берилган.

Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, ўзбек тилида тузилган ўқув синонимик луғатларнинг деярли барчасида луғат турига аниқ ишора қилиб турувчи қисм – ўқув методик қурилма ўқув

луғатчилигининг талабларига тўла жавоб бермайди. Аниқроғи, тилшунослигимизда бу турдаги луғатларнинг методик таъминоти ҳали тўлиқ яратилмаган. Юқорида ўзбек синоним луғатчилиги энг мукаммал намунаси сифатида эътироф этилган А.Ҳожиёвнинг синонимлар луғати ҳам фойдаланувчининг луғат устида ишлашига амалий ёрдам берувчи услубий кўрсатмага эга эмас. Бу, албатта, тилшунослигимиз олдида турган лингводидактик тадқиқотлар, педагогик лексикография йўналишлари тараққиёти билан боғлиқ вазифалардандир.

Луғат корпуси луғатдаги барча луғат мақолалар тўплами бўлиб, луғат мегақурилмасининг асосий қисми ҳисобланади. Манбаларда келтирилишича, корпус луғатнинг 90-98 фоизини ташкил қилади. Синоним луғатлар корпуси, одатда, алфавит тартибига асосланган синонимик қаторлардан ташкил топади. Синоним луғатлар қамрови сўз эмас, синоним қаторлар сони билан белгиланади. Ҳар бир синонимик қатор алоҳида луғат мақолага тенг келади ва бир неча ички қурилмалар асосида шаклланади.

Замонавий ўқув синонимик луғатларда луғат мақола қуйидаги таркибий қисмлардан ташкил топади:

- 1) синонимлар қатори;
- 2) қаторнинг умумий шарҳи, лексикографик изоҳ;
- 3) иллюстратив материал.

“Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати”нинг бошқа синоним луғатлардан афзаллиги шундаки, у қатордаги ҳар бир синоним лексемага хос ифода семаларини алоҳида шарҳлайди.

Синонимик қатор (маънодошлик қатори, синонимик парадигма, маънодошлик парадигмаси) – икки ёки ундан ортиқ маънодош birlikларнинг ўзаро ички муносабатлари асосида тартибланган қатори. Синонимлар қатори – ўринлашуви қўлланиш даражаси ва услубий нозикликларига асосланган лексик ва фразеологик синонимлар қатори.

Луғатда таъкидланганидек, маънодошлик парадигмасининг умумий хусусиятларидан бири бу қаторларнинг битта бош лексема – **доминанта** атрофида бирлашиши, маънодошлик қуршови ҳосил қилиши билан боғлиқ. Доминанта семемаси таркибидаги ифода семалари маънодошлик қаторидаги бошқа синонимларнинг ифода семаларига нисбатан бефарқ (нейтрал) бўлади.

Дарҳақиқат, луғат мегақурилишида луғат тури ҳам муҳим роль ўйнайди. Масалан, О.Гайбаряннинг юқорида тилга олинган синонимлар ўқув луғати мегақурилмаси *кириш*, *методик таъминот*, *кўрсаткичлар* ва *корпусдан* ташкил топади.

Корпус синонимик қаторлардан иборат бўлиб, луғатнинг **макроқурилишини**, ҳар бир синонимик қатор эса алоҳида луғат мақолага тенг келиб, луғатнинг **микроқурилишини** ташкил қилади. Ўз навбатида луғат мақола ҳам алоҳида тизим сифатида – синонимлар қатори, қаторнинг умумий шарҳи, қатордаги ҳар бир синоним лексеманинг лексикографик изоҳи ҳамда иллюстратив материалдан иборат тузилма ҳисобланади. Қаторда синонимларнинг жойлашуви асосида синонимлар ифода семаси, қўлланиш даври, қўлланилиш доираси, истеъмол даражаси, услубий бўёғи ва бошқалар ётади.

Қисқаси, биринчи босқич синонимларининг луғатлари асосан рўйхатлардан ташкил топган бўлиб, сўз туркумлари тематик принси плес асосида ташкил этилган бўлиб, риторикани

ўргатиш, сўзларнинг нозик семантик фарқларини тушуниш ва нутқда ишлатиш учун ишлатилади. фақат рўйхатлар эмас, балки уларнинг изоҳлари берилгани, изоҳларда синонимларнинг тарихий тараққиёти, хоҳ оғзаки ёки адабий тилга хос бўлсин, хоҳ ўз ёки ўзлаштирилган қатлам сўзига оид маълумотлар ҳам борлиги кузатилади.¹

Келтирилган мақолада зооним компонентлари бўйича миллий-маданий дунёқарашни ўз ичига олади ва аҳамияти муҳокама қилинади. Зоонимлар маслаҳат бериш, тўғри йўл кўрсатиш, ибрат олиш, ҳаёт, инсон ва табиат, инсон ва коинот, инсон ва бошқалар фалсафасини инлгилаш учун кенг қўлланилади.²

Мақолада озиқ-овқат маҳсулотлари номларини ўз ичига олган ҳамда рус ва ўзбек тил маданиятларининг ўзига хос хусусиятларини ифодаловчи паремияларнинг қиёсий таҳлили келтирилган. Материал сифатида озиқ-овқат маҳсулотларининг номларини ўз ичига олган рус ва ўзбек паремияларидан фойдаланилади, рус тилидаги мақол ва маталларни таҳлил қилиш ва уларни ўзбек мақоллари ва мақоллари билан таққослаш дунёнинг гастронимик расмига икки халқ орасида ривожланган ва бутун дунёда мустаҳкамланган янги тафсилотларни қўшишга имкон беради. тил.³

Компютерлар тил ўрганиш жорий қилиниши бошлади бери (ва умуман таълим) одамлар тўғри, бу технологиялар қиламиз инвестиция бизга пул учун қиймати беради ёки йўқлигини сўради бор. Рақамли технологиялар умуман жамиятда ўз ўрнини егаллаганлиги сабабли, ушбу савол тез-тез сўралмайди, аммо бизда мавжуд бўлган технологиялардан самарали фойдаланилганлигига ишонч ҳосил қилиш муҳимдир.⁴

Мақолада маданиятлараро алоқалар назарияси контекстида рус адабиётининг пропедевтик курсини ўрганиш ҳақида гап боради. Тақдим етилган илмий йўналишда турли хил миллий адабиётларни қиёсий-тарихий, анча типологик ўрганиш муаммолари енг истикболдир.⁵

Тил портфолиоси ўзликни англаш, ўзликни англаш, ўзликни камол топтириш воситаси сифатида қаралади. Ўйин технологиялари билан рус тили фанидан амалий дарснинг парчаси ва дарс натижалари асосида касбий йўналтирилган ўқувчиларнинг олган кўникмаларини синаш учун жадвал берилган.⁶

Адабий таржимани баҳолашнинг асосий мезони нафақат асл матнга яқин, балки иш услуби ва муаллифнинг individual услубини ҳам сақлайди. Ушбу қисқа мақолада биз нима учун белгиланган алоқа муаммосини ҳал қилиш учун сизга таржимон кераклигини аниқлашга

¹ Mirxanova, G. R. (2022). STAGES OF ENHANCEMENT OF SYNONYM DICTIONARIES. *International Journal of World Languages*, 2(1).

² Tosheva, D. (2016). National-cultural outlook onto the zoonym component aphorisms. *Journal of Social Sciences and Humanities Research*, 4(03), 22-25.

³ Maxmutovna, M. L. (2022). LINGUOCULTURAL FEATURES OF GASTRONOMIC PAREMIAS IN RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES. *Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL)*, 3(1), 111-116.

⁴ Bozorova, N. X., & Salixova, Z. A. Using Technology to Assist in Vocabulary Acquisition and Reading Comprehension. *International Journal on Integrated Education*, 2(6), 213-215.

⁵ Sharipovna, B. M. (2020). Studying of a propaedeutic course of the Russian literature in a context of the theory of intercultural communications. *Academy*, (4 (55)).

⁶ Shodiyeva, D. Y. (2019). LANGUAGE PORTFOLIO-A TOOL FOR SELF-REALIZATION OF PROFESSIONAL-LANGUAGE COMPETENCIES OF A STUDENT. *Theoretical & Applied Science*, (11), 131-135.

ҳаракат қиламиз.⁷

Одамлар туғилганда ҳамма нарсани тушунмайдилар, лекин улар тушуна олишлари учун ҳамма нарсани ўрганишлари керак. Масалан, чет тилини ўрганишни олайлик; ҳамма ҳам бунини тушуна олмайди, лекин баъзи она тили бўлмаганлар бу тилдан жуда яхши фойдаланишлари мумкин. Бу нафақат чет тили, балки бошқа фанлар билан ҳам боғлиқ. Шунинг учун, ўқув жараёнида баъзи одамлар ҳар бир мавзунини ёки бир нечта мавзуларни жуда тез ва яхши ўрганишлари мумкин. Бошқа томондан, баъзи одамлар ўрганишда муаммоларга дуч келишади.⁸

Сўзнинг семантик ҳажми, тил корпуси ва ўзбек тили корпусини яратиш табиати ушбу мақола таҳлили остида. Семасиологик тадқиқотлар учун принципа аҳамиятга эга бўлган бу масала тилшуносликда турлича талқин қилинган.⁹

Ўқув жараёнида ўқитишга комплекс ёндашув зарур, шунинг учун рус тили дарсларида биз синфда ўрганган professional луғат ва терминология орқали ўқувчиларнинг тил қобилиятини шакллантиришга катта эътибор берамиз.¹⁰

Марказий Осиёдаги Уйғониш даври жамиятнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётида энг катта ютуқларга еришди. Бу даврда сиёсий ва ҳуқуқий фанлар, янги адабиёт ва санъат, тиббиёт, фалсафа, янги естетик онг яратилди.¹¹

Ҳозирги даврга келиб Ўзбекистонда аёллар жумладан, хотин-қизларнинг қонуний-ижтимоий манфаатларини ҳимоя қилиш, аёлларнинг мамлакат сиёсий ҳаётидаги тўлақонли иштирокини таъминлаш, гендер тенглик ва репродуктив саломатлик бўйича олиб борилаётган давлат сиёсатида жаҳон ҳамжамияти яъни БМТ, Халқаро меҳнат ташкилоти, ЮНИСЕФ, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти каби нуфузли халқаро ихтисослашган муассасалар томонидан юқори баҳо берилмоқда.¹²

Ўзбекистон мустақилликка еришгач, "маънавият" илмий тушунчаси сифатида таҳлил қилинди ва ўрганилди. Аввало, савол "маънавият нима?" инсоннинг маънавий дунёсини бойитишда муҳим рол ўйнайдиган барча ижтимоий ва гуманитар соҳалар (фан, тилшунослик, адабиёт, тарих, диншунослик, социология, этика, естетика) мутахассислари. ва жамият илмий жавоб топиш муаммосига дуч келди.¹³

Рус адабиёти инсоният олдида мавжуд бўлган асосий муаммоларни таҳлил қиладиган жаҳон маданиятининг алоҳида қатламидир.¹⁴

⁷ Муродов, Г., & Саидова, Р. (2017). Интерпретация терминов и их анализ. *Молодой ученый*, (13), 703-705.

⁸ TX, A. S. A. Learning Strategies and Learner Characteristics. *International Journal on Integrated Education*, 2(6), 206-208.

⁹ Bahodirovna, A. D. Semantic Labeling of Language Units. *International Journal on Integrated Education*, 3(1), 177-179.

¹⁰ Саидова, М. Р., & Болтаева, М. Ш. (2020). Обучение профессиональным и общекультурным компетенциям студентов направления «туризм» на занятиях русского языка. *Достижения науки и образования*, (5 (59)), 48-50.

¹¹ Tolibjonovich, M. T. (2021). EASTERN RENAISSANCE AND ITS CULTURAL HERITAGE: THE VIEW OF FOREIGN RESEARCHERS. *ResearchJet Journal of Analysis and Inventions*, 2(05), 211-215.

¹² Ғуломжонов, О. Р. Ў. (2021). ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИДА ГЕНДЕР ТЕНГЛИКНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ИЖТИМОЙ АҲАМИЯТИ. *Scientific progress*, 1(4).

¹³ Rasulovna, S. M., Aripovna, A. K., Askarovna, U. D., Kamilovna, E. D., & Almasovna, S. N. (2020). The analysis of the concept of "spirituality" and the emergence of different approaches in dictionaries and modern scientific literature. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(1), 320-325.

¹⁴ МУРТАЗАЕВА, Ф., & Эргашева, Д. К. (2020). ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ОТ КЛАССИЦИЗМА К ПОСТМОДЕРНИЗМУ. *Электронный инновационный вестник*, (5), 19-21.

Синоним ўқув луғатлар луғат мақоласи таркибида, одатда, грамматик изоҳ (сўз туркуми, грамматик шакли, вариантлари), лексикографик пометалар (турли қисқартмалар, белгилар)га кам ўрин берилади. Ўзбек тилшунослигида синонимик муносабатларни тўлиқ ва атрофлича ўрганиш, синонимлар семемаси таркибидаги ифода семаларини аниқлаш, синонимларни замонавий лингвистик парадигмалар – когнитив, психологик, ассоциатив, лингводидактик назариялар асосида тадқиқ қилиш, шу асосда ўзбек тили синонимларининг академик луғатини қайта кўриб чиқиш, умумий ва ўқув луғатларда синонимларнинг лексикографик талқини муаммосини ёритиш олдимизда турган долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Mirxanova, G. R. (2022). STAGES OF ENHANCEMENT OF SYNONYM DICTIONARIES. *International Journal of World Languages*, 2(1).
2. Tosheva, D. (2016). National-cultural outlook onto the zoonym component aphorisms. *Journal of Social Sciences and Humanities Research*, 4(03), 22-25.
3. Maxmutovna, M. L. (2022). LINGUOCULTURAL FEATURES OF GASTRONOMIC PAREMIAS IN RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES. *Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL)*, 3(1), 111-116.
4. Bozorova, N. X., & Salixova, Z. A. Using Technology to Assist in Vocabulary Acquisition and Reading Comprehension. *International Journal on Integrated Education*, 2(6), 213-215.
5. Sharipovna, B. M. (2020). Studying of a propaedeutic course of the Russian literature in a context of the theory of intercultural communications. *Academy*, (4 (55)).
6. Shodiyeva, D. Y. (2019). LANGUAGE PORTFOLIO-A TOOL FOR SELF-REALIZATION OF PROFESSIONAL-LANGUAGE COMPETENCIES OF A STUDENT. *Theoretical & Applied Science*, (11), 131-135.
7. Муродов, Г., & Саидова, Р. (2017). Интерпретация терминов и их анализ. *Молодой ученый*, (13), 703-705.
8. TX, A. S. A. Learning Strategies and Learner Characteristics. *International Journal on Integrated Education*, 2(6), 206-208.
9. Bahodirovna, A. D. Semantic Labeling of Language Units. *International Journal on Integrated Education*, 3(1), 177-179.
10. Саидова, М. Р., & Болтаева, М. Ш. (2020). Обучение профессиональным и общекультурным компетенциям студентов направления «туризм» на занятиях русского языка. *Достижения науки и образования*, (5 (59)), 48-50.
11. Tolibjonovich, M. T. (2021). EASTERN RENAISSANCE AND ITS CULTURAL HERITAGE: THE VIEW OF FOREIGN RESEARCHERS. *ResearchJet Journal of Analysis and Inventions*, 2(05), 211-215.
12. Фуломжонов, О. Р. Ў. (2021). ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИДА ГЕНДЕР ТЕНГЛИКНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ИЖТИМОЙ АҲАМИЯТИ. *Scientific progress*, 1(4).
13. Rasulovna, S. M., Aripovna, A. K., Askarovna, U. D., Kamilovna, E. D., & Almasovna, S. N. (2020). The analysis of the concept of “spirituality” and the emergence of different approaches in dictionaries and modern scientific literature. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(1), 320-325.
14. МУРТАЗАЕВА, Ф., & Эргашева, Д. К. (2020). ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ОТ КЛАССИЦИЗМА К ПОСТМОДЕРНИЗМУ. *Электронный инновационный вестник*, (5), 19-21.